

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.121.4:[343.2:124.5]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.46>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗВ'ЯЗКУ ОЦІНОЧНИХ ПОНЯТЬ І МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Бараннік Р.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету*

Кучинська О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
Заслужений юрист України*

Бараннік Р.В., Кучинська О.П. Теоретичні аспекти зв'язку оціночних понять і механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

У статті розглядаються теоретичні аспекти взаємозв'язку між оціночними поняттями та механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження. Автори акцентують увагу на необхідності налагодження ефективної взаємодії між цими двома складними юридичними конструкціями, зважаючи на їх взаємообумовленість, системність та наскрізний характер у кримінальному процесі. Визначено, що оціночні поняття, як змістовно широкі та формально не визначені категорії, відіграють ключову роль в індивідуалізації правозастосування. Вони забезпечують адаптивність і гнучкість кримінального процесу, дозволяючи враховувати особливості конкретних справ у межах правового регулювання.

Автори обґрунтовують, що саме через оціночні поняття реалізується можливість дискреційного підходу в діяльності слідчого, прокурора або суду, що є необхідним у ситуаціях нормативної неповноти, новизни або неоднозначності правових обставин. Оціночні поняття, на думку авторів, не загрожують юридичній визначеності, а навпаки – сприяють реалізації принципів пропорційності, розумності та справедливості, що набуває особливої актуальності у контексті забезпечення прав людини в кримінальному провадженні. У статті наведено приклади застосування оціночних понять (зокрема “достатні відомості”, “суттєве порушення права на захист”, “розумний строк провадження”), які демонструють їхню роль у формуванні варіативності правових наслідків.

Також висвітлено, як процесуальні гарантії, що є елементом механізму забезпечення прав, відіграють роль стримуючого чинника щодо дискреції, запобігаючи зловживанням. Водночас і сам механізм потребує гнучких інструментів реагування, якими виступають оціночні поняття. Таким чином, взаємодія між цими елементами створює збалансовану правозастосовну систему, в якій досягається оптимальне співвідношення між нормативною визначеністю та адаптивністю. Стаття робить вагомий внесок у теоретичне осмислення складних зв'язків у правозастосуванні, акцентуючи на важливості глибокого розуміння змісту правових категорій і функціонування правових механізмів у межах кримінального процесуального права.

Ключові слова. Оціночні поняття, механізм забезпечення прав, кримінальне провадження, дискреційні повноваження, процесуальні гарантії, правозастосування, юридичні конструкції.

Barannik R.V., Kuchynska O.P. Theoretical aspects of the relationship between evaluative concepts and the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings.

The article examines the theoretical aspects of the relationship between evaluative concepts and the mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings. The authors focus on the need to establish effective interaction between these two complex legal constructs, taking into account their interdependence, systematicity and cross-cutting nature in the criminal process. It is determined that evaluative concepts, as substantively broad and formally undefined categories, play a key role in the individualization of law enforcement. They ensure the adaptability and flexibility of the criminal process, allowing to take into account the peculiarities of specific cases within the framework of legal regulation.

The authors substantiate that it is through evaluative concepts that the possibility of a discretionary approach in the activities of an investigator, prosecutor or court is realized, which is necessary in situations of normative incompleteness, novelty or ambiguity of legal circumstances. Evaluative concepts, in the author's opinion, do not threaten legal certainty, but on the contrary, they contribute to the implementation of the principles of proportionality, reasonableness and justice, which is of particular relevance in the context of ensuring human rights in criminal proceedings. The article provides examples of the application of evaluative concepts (in particular, "sufficient information", "material violation of the right to defense", "reasonable term of proceedings"), which demonstrate their role in shaping the variability of legal consequences.

It is also highlighted how procedural guarantees, which are an element of the mechanism for ensuring rights, play the role of a deterrent factor in terms of discretion, preventing abuse. At the same time, the mechanism itself requires flexible response tools, which are evaluative concepts. Thus, the interaction between these elements creates a balanced law enforcement system in which the optimal ratio between normative certainty and adaptability is achieved. The article makes a significant contribution to the theoretical understanding of complex relationships in law enforcement, emphasizing the importance of a deep understanding of the content of legal categories and the functioning of legal mechanisms within the framework of criminal procedural law.

Key words: Evaluative concepts, mechanism for ensuring rights, criminal proceedings, discretionary powers, procedural guarantees, law enforcement, legal constructs.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні постала гостра необхідність налагодження ефективного функціонування і реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Вона супроводжується як точковою роботою з елементами цього механізму, так і спробою комплексного погляду на його правову природу і ті виклики, що мають місце.

Одним зі значних викликів, які не втрачають свою актуальність, є належне застосування оціночних понять. Наукові кола погодяться, що вони (оціночні поняття) є невід'ємною складовою кримінального провадження. В рамках цієї статті ми маємо проаналізувати теоретичні зв'язки оціночних понять і механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

Метою дослідження є з'ясування теоретичного зв'язку між оціночними поняттями та механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження, обґрунтування їх взаємної обумовленості, а також виявлення функціонального значення оціночних понять у правозастосуванні в межах кримінального процесу.

Стан опрацювання проблематики: Проблематика оціночних понять і механізмів забезпечення прав у кримінальному провадженні не є новою для юридичної науки, однак комплексний аналіз їхньої взаємодії досліджено недостатньо. Вітчизняні науковці (зокрема О.М. Ботнаренко, Т.О. Коломоець, В.А. Біленко, О.П. Кучинська та інші) розглядали окремі аспекти функціонування оціночних категорій і процесуальних гарантій, проте питання їх системного взаємозв'язку в контексті забезпечення прав учасників кримінального провадження потребує подальшої наукової розробки.

Виклад основного матеріалу. Юридичні конструкції мають властивість об'єднуватись, нашаровуватись, співфункціонувати. Це викликано тим, що право, як регулятор суспільних відносин, має системний характер. Оскільки право регулює суспільні відносини, його норми мають бути

взаємопов'язаними та систематизованими. Тому право – це цілісна нормативна система, а не просто сукупність розрізнених правил [7, с. 10]. Відповідно, його елементи не існують у вакуумі, відмежовано один від одного, а мають чіткий зв'язок.

Яскравим прикладом складних юридичних конструкцій, що мають значення як для кримінального процесуального права, так і для теорії права в цілому, є оціночні поняття і механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження. В рамках даної статті, як і в рамках інших наших досліджень ми послуговуємось наступним визначенням оціночних понять: це закладені в правових термінах змістовно широкі і формально не визначені поняття, які набувають конкретизації та уточнення в процесі інтелектуального аналізу і оцінки контексту конкретних обставин справи чи правовідносин, що здійснюється суб'єктом правозастосування на підставі його дискреційних повноважень та можуть передбачати диференціацію/варіативність правових наслідків чи змістовних характеристик для об'єктів правозастосування.

Щодо визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, ми підтримуємо позицію вченої Кучинської О.П., яка вказує, що це комплексна взаємодіюча система процесуальних гарантій, інституційних повноважень певних посадових осіб та органів, а також загально-соціальних умов, що у сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках – їх охорону, захист та/або відновлення [5, с. 31].

Оціночні поняття і механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження є юридичними конструкціями, що витікає з їх структури і будови, які визначають їх ознаку конструкційності [10, с. 59]. Проводячи аналогію, їх можна порівняти з взаємопов'язаними шестернями, які рухаються в певному напрямку і забезпечують роботу одна одної. Це обумовлено наскрізним характером – механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження і оціночні поняття активно використовуються на всіх можливих етапах кримінального провадження.

Тлумачний словник української мови визначає поняття зв'язку як співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., заснованих на взаємозалежності і взаємообумовленості [8]. Відповідно, між оціночними поняттями і механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження виникає певне співвідношення, що засноване на їх взаємообумовленості і взаємозалежності.

Зв'язок між оціночними поняттями і механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження виражається в ряді форм:

1) *оціночні поняття є інструментом гнучкої реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Важливою особливістю оціночних понять є їх залежність від конкретних обставин: їх зміст уточнюється лише при застосуванні, хоча й у рамках відповідної норми права. Це робить їх засобом індивідуалізації правового регулювання, що дозволяє враховувати специфіку кожної ситуації [6, с. 97]. Більше того, як слушно зауважують Коломоець Т.О., Біленко В.А. оціночні поняття є інструментом узагальнення, що дозволяє оптимізувати зміст правової норми до певної необхідної форми [1, с. 77]. Оціночні поняття дозволяють застосовувати механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження відповідно до обставин і передумов конкретного провадження. Таким чином, строгий нормативізм закону втрачає свої гострі кути, які неодмінно виникають при зустрічі з правовою реальністю. Оціночні поняття дозволяють охопити всю картину правового явища і належним чином реалізувати функції кожного з елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Оціночні поняття виконують функцію своєрідного інструменту адаптації в межах правозастосування — вони підвищують ефективність реалізації прав у реальних умовах.

2) *Застосування оціночних понять дозволяє використовувати механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження дискреційно.* Однією зі складових досліджуваного нами механізму є інституційні повноваження органів і посадових осіб. Ці інституційні повноваження представляють собою визначені законом межі діяльності органів і посадових осіб, причетних до кримінального провадження.

Чітко унормований характер кримінального провадження слугує обмеженню варіативності повноважень. У той же час, наявність оціночних понять дозволяє ввести в кримінальне провадження елемент дискреції — можливості вибору певного варіанту дії чи вибору між дією і бездіяльністю. В юридичній науці зустрічається критика дискреції, яка підкреслює, що дискреційні повноваження є недоліком закону, що не несе ніякого позитивного впливу на правову систему [2, с. 20], однак ми вважаємо, що в цілому дискреція є позитивним явищем.

До прикладу, візьмемо ч. 2 ст. 223 Кримінального процесуального кодексу України [4], що встановлює вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій. У згаданій нормі закріплюється підстава для проведення слідчих (розшукових) дій, а саме наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення мети слідчої (розшукової) дії. “Достатні відомості” в контексті цієї норми є оціночним поняттям. Під достатніми відомостями може розумітися наявність в уповноважених органів певної інформації, що слугує розумінню необхідності застосування тієї чи іншої слідчої/розшукової дії. При цьому перед органом і його посадовими особами виникає завдання оцінки цієї інформації, співставлення її з переслідуваною метою і, як кінцевий результат, вибору одного з можливих варіантів дій чи бездіяльності. Таким чином, уповноважені органи і посадові особи не обмежуються чіткими нормативними рамками, а отримують завдяки оціночному поняттю певну свободу вибору власних дій.

3) *Оціночні поняття сприяють системній реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Оціночні поняття завдяки своїй змістовній ширині слугують інструментом заповнення прогалин правового регулювання, що мають місце при застосуванні механізму забезпечення прав. Завдяки своїй змістовній ширині, багатозначності та гнучкості, вони виступають універсальним інструментом правозастосування в умовах нормативної неповноти, складності або новизни ситуацій, що виникають в рамках кримінального провадження.

При застосуванні механізму забезпечення прав можуть виникати ситуації, коли формальні правові норми не містять прямої відповіді на питання, яким чином слід реалізовувати чи захищати конкретне право особи. Це може бути зумовлено як наявністю прогалин у правовому регулюванні, так і тим, що з боку органу правотворчості неможливо об'єктивно детально регламентувати всі потенційні правові випадки. В подібних ситуаціях саме оціночні поняття дозволяють суб'єкту правозастосування адаптувати загальні норми до конкретного випадку. Оціночні поняття не лише компенсують відсутність чіткої регламентації, а й забезпечують змістовну і логічну цілісність правозастосовної діяльності.

Оціночні поняття не є загрозою юридичній визначеності, а навпаки – елементом, що забезпечує живий зв'язок між нормою і реальністю, дозволяючи зберігати ефективність механізму забезпечення прав навіть у випадках правової невизначеності. Вони дають змогу суб'єктам кримінального провадження – суду, прокурору, слідчому – діяти не лише в межах закону, але і відповідно до його духу, реалізуючи принципи пропорційності, справедливості та розумності.

У системному вимірі, застосування оціночних понять сприяє інтеграції різнорівневих правових норм (конституційних, процесуальних, міжнародно-правових) у єдину координовану правозастосовну практику, де реалізація прав особи є не лише формальною процедурою, а змістовною, ціннісною взаємодією особи і держави в межах кримінального процесу.

4) *Оціночні поняття формують варіативність наслідків при застосуванні механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.* Механізм забезпечення прав має не лише процедурну, а й результативну спрямованість – його кінцева мета полягає в ефективному та належному захисті, реалізації та, за потреби, відновленні прав і свобод учасників кримінального провадження. Однак шлях до досягнення цього результату не є одноманітним чи стандартизованим: він вимагає урахування індивідуальних обставин справи, особливостей процесуального статусу суб'єкта, контексту правопорушення, а також принципів здійснення кримінального провадження. Оціночні поняття, в свою чергу, наділені гнучкістю та еластичністю змісту, що дозволяє втілювати в життя норму чітко і об'єктивно, відповідно до тієї правової ситуації, яка склалась [9, с. 135].

Саме в цьому контексті оціночні поняття відіграють ключову роль, оскільки дозволяють сформувати варіативну палітру правових наслідків у межах реалізації механізму забезпечення прав. Наприклад, поняття “суттєве порушення права на захист” або “розумний строк провадження” можуть бути інтерпретовані по-різному залежно від конкретної ситуації, що, своєю чергою, вплине на обсяг втручання держави, можливість скасування процесуального рішення чи визнання доказів недопустимими.

Правильне застосування оціночних понять не лише дозволяє обрати найбільш відповідно формі правової реакції, але й сприяє індивідуалізації правозастосування, що є однією з ознак справедливого кримінального процесу. Досліджуючи конкретну правову ситуацію в процесі застосування оціночного поняття правозастосувач фактично визначає його (оціночного поняття) зміст, що відображається на безпосередніх наслідках [3, с. 22–23]. Так, різні правові наслідки можуть бути

результатом оцінки одного й того ж факту – наприклад, порушення права особи на кваліфіковану юридичну допомогу – але з урахуванням характеру, ступеня та контексту порушення.

Оціночні поняття забезпечують гнучкість, варіативність і адаптивність механізму забезпечення прав, що дозволяє йому залишатися ефективним у складних, неоднозначних або нестандартних процесуальних ситуаціях. Водночас саме ця варіативність вимагає високого рівня професіоналізму та правової культури з боку правозастосовувача, який має не лише ідентифікувати релевантне оціночне поняття, а й обґрунтовано визначити його зміст та відповідні правові наслідки в кожному конкретному випадку.

5) *Процесуальні гарантії слугують механізмом належного застосування оціночних понять.* Застосування оціночних понять у межах реалізації механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження можна порівняти з функціонуванням механізму стримувань і противаг. Обидві юридичні конструкції – як механізм забезпечення прав, так і оціночні поняття – є взаємопов'язаними складовими правозастосовної системи, що існують в постійній взаємодії. Їхня функціональна природа зумовлює те, що кожна з них впливає на іншу, вступає з нею у певний діалог, але водночас – стримує, обмежує і коригує її реалізацію.

Механізм забезпечення прав, до якого належать процесуальні гарантії, інституційні обмеження, стандарти доказування та можливість судового контролю, відіграє роль системи противаг щодо дискреційного застосування оціночних понять. Він запобігає довільному або упередженому тлумаченню таких понять, встановлюючи рамки правомірності та забезпечуючи правову визначеність. У цьому сенсі механізм діє як стримувальний чинник, що запобігає зловживанню повноваженнями та забезпечує справедливе здійснення кримінального провадження.

Оціночні поняття надають правозастосовувачу гнучкість та простір для адаптації норм до конкретних життєвих обставин, що часто є необхідним для досягнення процесуальної справедливості. Саме завдяки оціночним поняттям механізм забезпечення прав не перетворюється на жорстко формалізовану процедуру, яка ігнорує індивідуальні особливості справи або становище конкретного учасника процесу.

Взаємодія оціночних понять і механізму забезпечення прав набуває характеру саморегулювальної системи, де жоден з елементів не функціонує ізольовано, а ефективність правозастосування залежить від динамічного балансу між змістовною гнучкістю оціночних понять і стабільністю процедурних гарантій реалізації прав. Застосування оціночних понять обумовлює потребу в наявності чітких процедур і гарантій, тоді як сам механізм забезпечення прав потребує гнучких інструментів реагування на складні, унікальні процесуальні ситуації – і такими інструментами виступають оціночні поняття. Ця взаємна обмежувальна динаміка створює баланс між дискрецією та контролем, який є ключовою умовою забезпечення прав людини у кримінальному процесі.

Висновок. Оціночні поняття відіграють ключову роль у функціонуванні механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, зумовлюючи його гнучкість, адаптивність та можливість ефективної реакції на специфіку конкретних процесуальних ситуацій. Використання оціночних понять надає суб'єктам кримінального провадження можливість приймати рішення в умовах нормативної невизначеності, сприяє індивідуалізації правозастосування та компенсує прогалини в чинному законодавстві. Водночас оціночні поняття посилюють дискреційний компонент діяльності органів правозастосування, що, з одного боку, дозволяє забезпечити реалізацію прав у складних правових умовах, а з іншого — вимагає наявності ефективних гарантій від зловживань. Тим чином, оціночні поняття є невід'ємним елементом механізму забезпечення прав у кримінальному процесі, виступаючи як засіб досягнення балансу між законністю, справедливістю та процесуальною доцільністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біленко В.А., Коломоець Т.О. Оціночні поняття в адміністративно-деліктному праві України: деякі аспекти їх функціонального призначення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. С. 74. URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2010/2010-law-4.pdf#page=74>.
2. Ботнарченко О.М. Дискреція та оціночні поняття в кримінальному судочинстві. *Адвокат*. Випуск 4. С. 18–20. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C

- 21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/adv_2009_4_3.pdf.
3. Веренкіотова О.В. Застосування оціночних понять права в українському законодавстві : окремі аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. Випуск 12. С. 22–25. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/v7/2012/12_2012.pdf#page=22.
 4. Кримінальний процесуальний кодекс України. (Перша редакція 2012). № 4651–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
 5. Кучинська О.П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 442 р.
 6. Музика Т.О. Оціночні поняття: функції та межі застосування. 2020. С. 96. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI_2020/Sb_Maslov_2020.pdf#page=96.
 7. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Law of Ukraine*. Випуск 5. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/j-pdf/prukr_2017_5_3.pdf.
 8. Тлумачний словник української мови в 11 томах. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B2%27%D1%8F%D0%B7%D0%BE%D0%BA>.
 9. Чебакова О. В0. Тлумачення оціночних понять та їх роль у процесі правового регулювання. 2007. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8633dbad-4cb7-4647-891b-03e463481f42>.
 10. Lavrenko D.O. Significance of legal construction as a tool of legal technique. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. Issue 3. P. 56–60. DOI:10.24144/2788-6018.2023.03.10.